

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОСТІ У ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

© Колич О. І., 2015

Після прийняття Берестейської унії 1596 року в Україні виникає полемічна течія, представниками якої стали провідні мислителі того часу. Полемічна література, яка виникла на ґрунті релігійних проблем, піднімала також ряд соціальних, політичних, правових та філософсько-правових питань. Однією із таких була проблема забезпечення соціальної рівності. Філософсько-правові ідеї соціальної рівності, висунені українськими філософами, залишаються актуальними і дотепер, особливо у період розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: соціальна рівність, філософсько-правові ідеї, полемічна література, Берестейська унія.

О. И. Колыч

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ИДЕИ СОЦИАЛЬНОГО РАВЕНСТВА В ПОЛЕМИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

После принятия Брестской унии 1596 года в Украине возникает полемическое течение, представителями которого стали ведущие мыслители того времени. Полемическая литература, которая возникла на почве религиозных проблем, поднимала также ряд социальных, политических, правовых и философско-правовых вопросов. Одним из таких была проблема обеспечения социального равенства. Философско-правовые идеи социального равенства, выдвинутые украинскими философами, остаются актуальными до сих пор, особенно в период развития правового государства и гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: социальное равенство, философско-правовые идеи, полемическая литература, Брестская уния.

O. I. Koluch

PHILOSOPHICAL AND LEGAL IDEAS OF SOCIAL EQUALITY IN POLEMICAL LITERATURE

After the adoption of the Brest Union in 1596 in Ukraine a controversial trend appeared and the representatives of it were the leading thinkers of the time. Polemical literature that developed on the basis of the religious issues, raised a number of social, political, legal, philosophical and legal issues. One of these was the problem of social equality. Philosophical and legal ideas of social equality proposed by Ukrainian philosophers remain relevant to this day, especially during the development of the rule-of-law state and civil society in Ukraine.

Key words: social equality, philosophical and legal ideas, polemical literature, the Brest Union.

Постановка проблеми. Соціальна рівність – одне з найскладніших і багатогранних явищ суспільного життя. Поліструктурність поняття “соціальна рівність” визначається тим, що на рівні суспільства вона є водночас і суспільно значущим ідеалом, і принципом організації суспільних

відносин, і елементом соціальної психології у вигляді почуттів, вимог та сподівань [7]. Генезис змісту поняття правової рівності в ідеології та політичній практиці українського суспільства XVI–XVII ст. відбувся у ході боротьби православного населення Речі Посполитої за зрівняння у своїх економічних, політичних і соціальних правах з вірними католицької церкви [14, с. 85]. Отже, соціальна рівність виступає тим ідеалом, до якого прагне суспільство, і який в умовах експансіоністської політики не може себе повністю реалізувати.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Дослідженню полемічної літератури присвячені праці філософів: Г. Волинки, В. Гусєва, В. Литвинова, В. Нічик, І. Огородника, М. Тарасенка, Р. Ткачука, Ю. Федіва, Я. Стратій; правників: Г. Демиденка, С. Сливки, В. Соловйової, Л. Худоляр, а також політологів, філологів, етнологів тощо.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз концепції соціальної рівності в українській полемічній літературі XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблематику соціальної рівності, насамперед слід зауважити, що правова рівність не є абсолютною. Це є відносна (формальна) рівність вільних і незалежних людей (суб'єктів права) на підставі єдиних норм і однаковою мірою. Виділяють такі види нерівності: 1) природна нерівність, що зумовлена фізіологічним, соматичними, психофізичними особливостями людей, їхніми відмінностями у віці, статі, сил, красі та іншому, що завжди існували між людьми і ніколи не зникнуть; 2) соціальна нерівність виникла разом із розвитком цивілізації, має різноманітні форми і проявляється в різних сферах суспільного життя; 3) культурна нерівність передбачає різницю у рівні освіченості, вихованості, культури, ступені обдарованості і творчими здібностями і талантами [12, с. 80, 81]. На нашу думку, українські милителі XVI–XVII ст. виступали передусім за подолання соціальної нерівності, оскільки природна та культурна нерівність пов'язані більшою мірою із особистими, суб'єктивними якостями людини, тоді як соціальна нерівність виникає та розвивається із зародженням цивілізації і проявляється у різних сферах суспільного життя.

Дотичною до ідеї національного визволення та похідною від неї була ідея соціальної рівності. У досліджуваній історичній період розуміння рівності в українській філософсько-правовій думці було нерозривно пов'язане із необхідністю національного визволення, а відтак – свободою та демократією.

Поняття рівності часто прирівнювалося діячами братського руху до гуманності, милосердя, справедливості, поваги до простого трудівника. Виступаючи на захист простолюдина, вони тим самим протестували проти феодального гноблення і експлуатації [8, с. 49].

На нашу думку, доволі послідовною та одозначною була концепція соціальної рівності та справедливості І. Вишенського, який одним із перших обґрунтував поняття рівності, виходячи із концепції природного права та ідеального державного ладу. Мислитель жорстко критикував експлуататорів: як польських та литовських, так і українських. Виходячи з переконання, що кожний суб'єкт має рівні можливості для пізнання божественної істини (його вільна воля, вибір життєвого шляху і містичний спосіб осягнення Бога), І. Вишенський стверджує, що всі люди рівні перед Богом незалежно від їх соціального походження. Вищою від інших людина, на думку І. Вишенського, може бути лише завдяки особистим заслугам перед Богом, добротності, подвижницькому життю “в істині”, “умному діянню”. Що ж до української феодальної світської та духовної верхівки, то її представники замість християнського сумління і праведного, чесного життя мають тільки мирські заслуги – честь і титули, що здобувають нечистими шляхами в королівській владі, а саме через прислужництво, обкрадання підданих, висмокування крові, сили і праці простого народу, нещадну їх експлуатацію, несправедливе панування та повсякчасне порушення права народу боротися за справедливість [10, с. 230, 231]. Мислитель пригадував духовенству Божі закони, які скеровують

годувати голодного, поїти спраглого, прийняти подорожуючого, дати одяг голому, допомогти хворому. І. Вишенський вказував, що замість цього вони прагнуть до світської слави і багатства, плондрують батьківську віру та культуру, зраджують рідну землю, цим самим позбавляючи свій народ права на свободу слова, на боротьбу за свою свободу та незалежність. Метою таких діянь є піднесення над своїми земляками, хоч Господь створив усіх людей рівними.

І. Вишенський доводив, що Ісус Христос реалізовував принцип рівності ще у ранньому християнстві. При цьому проблему рівності він розглядав не тільки в суспільно-політичному і юридичному відношенні, а й вимагав майнової рівності, спільності майна, “общого житла”, вважаючи це принциповими настановами самого Христа [11].

З метою встановлення соціальної рівності І. Вишенський виступив із ідеєю утвердження на принципах рівності, свободи, справедливості та демократизму системи української освіти. У цьому мислитель також вбачав спосіб збереження самобутності української культури. Варто зауважити, що і цей період вже існували навчальні заклади, які діяли на демократичних засадах. Мова йде про братські школи, Києво-Могилянську академію. Зазначені заклади при організації системи навчання виходили із принципу рівності та гуманізму.

Важливе значення для характеристики концепції соціальної рівності І. Вишенського має його розуміння способу утвердження рівності. Здійснення свого ідеалу мислитель не пов’язував із повстанням, революційною дією мас. Український полеміст відкидає всяке насильство, а тим більше насильство як спосіб утвердження справедливості і рівності, свободи і братерства. За його переконанням, насильством можна утвердити лише зло, несправедливість. А тому він обирає шлях апеляції до розуму і добрих людських почуттів, закликає до морального удосконалення людини [9, с. 22]. Філософ закликав дотримуватися моральних норм, які пробуджують внутрішнє прагнення людини до досконалості. Внаслідок дотримання Божих законів та моральних норм людина може досягнути ідеали добра та справедливості, втілити їх у життя, досягти найвищої мудрості, “внутрішньої філософії”.

На нашу думку, на основі аналізу полемічних творів можна виділити певні категорії, які полемісти виводили із ідеї соціальної рівності. До них належать: право на свободу совісті та віротерпимість; рівність народів; гендерна рівність; розуміння Церкви як союзу вільних людей, ідея соборного правління Церквою.

Отже, однією із ідей, похідних від ідеї соціальної рівності, було обґрунтування свободи совісті як природно-правової категорії. І хоча утвердження свободи совісті як категорії та цінності у праві у Європі відбулося у період буржуазних революцій, перш ніж стати одним із провідних гасел зазначених революцій, ідея свободи совісті пройшла довгий шлях становлення та розвитку протягом багатьох поколінь та у багатьох народів. Так, у різні епохи проблема свободи совісті виникала, здебільшого, на релігійному ґрунті, і її розв’язання було пов’язане із рівнем розвитку конкретного суспільства, продуктивними силами та потребами конкретного суспільства. Як категорія права свобода совісті означає свободу релігії та свободу віросповідання, свободу вільного самовизначення світогляду людини. У наш час свобода совісті юридично закріплена як на міжнародному, так і на державному рівнях.

В Україні ідея свободи совісті виникла ще в до-полемічний період, а після Берестейської унії стала особливо актуальною. Станіслав Оріховський-Роксолан розглядав свободу совісті як категорію природного права. Природне право, на його думку, вище від людських законів. Людські закони можна і потрібно змінювати, якщо вони суперечать природному праву (закону) [2, с. 280].

Свобода совісті розглядається як найвища духовна цінність (Х. Філалет). Отже, кожен має право вибирати віру та висловлювати власні думки щодо розуміння Священного Писання. Держава повинна надавати гарантії свободи совісті та вільного віросповідання. Церква повинна мати права та обов’язки, так само як наявні права та обов’язки в народі та в кожній людині. Отже, в контексті реалізації ідеї свободи совісті церква також має право втручатися у дії влади, якщо це вчиняється із метою недопущення порушення Божих законів.

Якщо в національно не однорідній державі одному народові надається право свободи віросповідання, а іншому народу таке право обмежується, то держава виступає порушником Божих законів та норм природного права, що надає підданам право на боротьбу проти несправедливості.

Отже, з проголошенням свободи совісті виникає принцип інтелектуальної та моральної автономії особистості, усвідомлюються такі ознаки останньої, як вроджена рівність, свобода вираження своєї волі, висловлювань, свобода боротьби за свої права й переконання [5, с.118].

На нашу думку, свобода совісті розуміється як можливість людини самостійно та вільно оцінювати різні світоглядні аспекти буття та вільно вибирати шлях саморозвитку та духовного становлення. У цьому процесі недопустимим є насильний вплив будь-яких зовнішніх факторів, будь-які зовнішні спонуки щодо вибору власного світогляду. Таким чином свобода совісті виступає як невід'ємний атрибут кожного індивіда, оскільки закріплення та захист свободи совісті означає визнання цінності кожної людини.

У процесі реалізації людини як особистості свобода совісті стає об'єктом юридичних норм. Завданням держави є через право забезпечити та гарантувати свободу совісті, при цьому встановити межі реалізації останньої. Проте необхідно розрізнити свободу волі та свавілля. Право, забезпечуючи свободу волі, повинне обмежувати свавілля. Йдеться саме про межі реалізації свободи волі, адже контролювати процес вибору людиною світогляду право не може. Мова іде про думки людини, її світоглядні орієнтири та ціннісні установки. Хоча на формування зазначених категорій право впливати не може, проте можна говорити про коригування світогляду людини засобами правової пропаганди, правової ідеології та правового виховання.

Ідея свободи совісті привела українських мислителів до обґрунтування права на повноцінне життя. В умовах польської експансії релігійна незалежність тісно пов'язувалася із незалежністю практично у всіх сферах суспільного життя, а відтак із проблемою забезпечення природних прав кожної людини. Обмеження свободи совісті вважалося не лише порушенням природних прав українців, а й порушенням моральних норм, які впливали із звичаєвого права.

На нашу думку, обґрунтування права на свободу совісті в українських полемістів ґрунтувалося саме на звичаєвому праві, моральних нормах та давніх традиціях українця. Так перед українськими мислителями виникло завдання формування соціального ідеалу особистості із активною життєвою позицією, яка змогла би протистояти колонізаційній політиці та відстоювати свої життєві ідеали.

Звичаєве право для кожного народу має велику цінність, оскільки є результатом багатовікової культури цього народу та закріплює найбільш прийнятні норми поведінки. Українські мислителі виступали за збереження православних традицій давньоруської доби. Саме в такий спосіб вони намагалися обґрунтувати право боротьби українського народу за свою незалежність та збереження національної культури [11].

На нашу думку, свобода совісті є складовою природних прав людини та конструктивною частиною права на повноцінне життя.

Українські полемісти підійшли до питання про необхідність духовних гарантій прав людини. Оскільки право на свободу совісті належить до особистих прав та складається із моральних складових, то гарантіями його забезпечення у суспільстві та державі повинно бути усвідомлення людини як найвищої цінності. В цьому випадку необхідним є забезпечення природних прав державою, тобто позитивним правом. Реалізація права на свободу совісті нерозривно пов'язана не лише із визнанням людини найвищою цінністю, але також із наявністю глибокої поваги до права, яке таку цінність декларує.

Соцініани і представники братського руху визнавали за людиною право моральної свободи, пропагували ідею віротерпимості і рівності народів. Аналогічну думку висловлював і Мелетій Смотрицький. Ідею свободи совісті захищав Христофор Філалет. Ідею віротерпимості висували і делегати Берестейського собору 1596 р., серед них було багато антитрінітаріїв [8, с. 56, 57].

Всупереч гегемоністським претензіям польської шляхти мислителі розвивають ідею рівності народів, а вивищення одних і приниження інших пояснювали не “казнями Божими”, як це робили середньовічні хроністи, а причинами земними, залежними від волі людей [5, с. 103].

На нашу думку, ідея рівності народів була принципово новим поняттям для розуміння рівності загалом у тогочасній правовій системі. Виникла необхідність зрівняння у правах польського населення, яке належало до католицької конфесії, та українського, переважно православного населення. Без забезпечення рівності прав віруючих різних конфесій неможливо було забезпечити рівність у політичних, економічних та соціальних правах.

Як зазначають більшість сучасних дослідників, ідея конфесійної рівності у свідомості української шляхти та козацтва у той період ототожнювалася з ідеєю національної рівності, а боротьба за православну віру була одночасно боротьбою проти примусової асиміляції за національну самоідентичність та рівність українського населення Речі Посполитої з польським населенням католицького віросповідання [14, с. 86].

Розвиваючи ідеї соціальної рівності, полемісти формують концепцію рівності прав чоловіка і жінки. У наш час гендерна рівність виступає основою демократичного суспільства, тому можемо констатувати, що ідеї зрівняння у правах чоловіка і жінки мали прогресивне та важливе значення для майбутнього державотворення та формування громадянського суспільства. Утвердження гендерної рівності має своєю метою надання рівного обсягу прав та можливостей чоловікам та жінкам, незалежно від статі. Тобто мається на увазі не біологічна рівність, а рівність соціальна, тобто розуміння представників обох статей однаково вагомими представниками суспільного життя. І хоча саме поняття “гендер” з’являється у науці лише у ХХ ст., проблематика рівності чоловіків та жінок має глибоке історичне коріння.

Рівність чоловіка і жінки – це встановлення для всіх рівних прав, тобто підпорядкування всіх єдиному закону, а не дарування усім однакових матеріальних засобів, однакових розумових здібностей, освіти тощо [4, с. 23].

У середовищі братських громадян культивувалася ідея рівноправності жінки, повага до її праці, людської гідності, повсякденної турботи не лише про дітей чи чоловіка, а й про “спільне благо” [6, с. 128].

Кирило-Гранквіліон Ставровецький одним з перших мислителів того часу став на захист жінки, її гідності, місця в сім’ї і суспільстві. Він фактично зняв із жінки вину за “первородний” гріх, заявляючи, що цю вину відпокутувала інша жінка – Богородиця [8, с. 58].

Аналогічної точки зору дотримувався Інокентій Гізель: ”муж поступает с женою аки со рабиною, не разсматряя яко другиня его і єдино тіла з ним єсть, аще без вини безчестит єї і б’єт ... творящи то із гніву й ненависті” [3, с. 390]. Отже, мислитель осуджував нерівність жінки та чоловіка, та розкривав проблематику безкарності насилья в сім’ї. Уникнути таких порушень прав жінки можна правовим забезпеченням рівності, яка хоч і є формальною і фактично не забезпечує дійсної та повної рівності між окремими суб’єктами, проте покликана надавати рівні можливості для реалізації та захисту прав особи.

На нашу думку, ідеї рівності чоловіка та жінки І. Гізеля залишаються актуальними і в наш час, коли гендерна рівність є невід’ємним принципом як міжнародного права, так і права більшості цивілізованих демократичних держав.

Зміна становища жінки була критерієм оцінювання розвитку суспільства. Покращення її правового статусу є свідченням прогресу, і навпаки [1, с. 198]. Отже, формуючи ідеї рівноправності чоловіка та жінки, українські полемісти висловлювали своє бачення ідеального суспільства – суспільства рівноправних, освічених та активних людей, які живуть в незалежній державі. Дотримуючись ідей ренесансного світогляду, полемісти зверталися до засад природного права, яке стоїть на позиціях рівності прав незалежно від статі.

Розвиваючи ідею соціальної рівності, полемісти висловлювали своє бачення Церкви як союзу вільних людей. Так, І. Вишенський вважав, що православної Церкві необхідно повернути ті ідеали, які були притаманними для першо-християнських общин: церква повинна бути союзом віруючих, рівних у правах та перед Богом людей, незалежно від соціального походження. Істиним пастирем може бути лише та особа, яка досягла висот моральності та духовності. Ним може бути будь-яка освічена людина: відповідно до принципу рівності усіх перед Богом. Миряни повинні мати право відмовлятися від священників, які не виконали сподівань постви та обирати єпископів. Шляхом досягнення ідеального суспільства І. Вишенський вважав не кровопролитну боротьбу, а молитву та дотримання норм духовного права. Так, дотримуючись євангельських заповідей, йдучи шляхом християнського подвигу, борючись із власними пристрастями, виконуючи духовну працю, можна здобути незалежність та духовну свободу.

Сформульовані І. Вишенським принципи організації православної Церкви, а саме прикликання священників мирянами, здійснення контролю світськими людьми за діяльністю представників кліру, можливістю обрання мирян на посади пастирів, право звільнення з посад негідних священників, визнання рівності всіх людей перед Богом, а також обов'язок захищати православну віру, а значить, права і свободи свого народу, свідчили про появу в межах православ'я реформаційної концепції демократичної церкви та зародження висловленої у релігійній формі ранньобуржуазної ідеї рівності [10, с. 232, 233].

Виходячи з ідеї рівносправності, конкретизованій у понятті соборності, братчики критикували інститут папства, боротьба проти якого займала важливе місце в західноєвропейському реформаційному русі, набирала особливої актуальності в Україні у зв'язку з Берестейською церковною унією [8, с. 62].

Концепція соборності в управлінні Церквою, яку підтримували братчики, зустріла жорсткий опір католиків та уніатів, які були прихильниками церковного абсолютизму. Проти абсолютизму папської влади полемісти протиставляли ідею про соборне правління Церквою, де всі її члени є рівноправними.

У цей час у Європі активно розповсюджувалася ідеологія протестантизму. На нашу думку, саме під впливом протестантських ідей українські полемісти виступили проти втручання церковної верхівки у світські справи та підкорення світської влади Церкві.

Викриваючи проблем соціальної нерівності, ідеологи братського руху вимагали простого та зрозумілого тлумачення Святого Письма. Так, Стефан Зизаній обстоював право кожної людини на особисте ставлення до віри.

На нашу думку, ідея соборного правління Церквою та розуміння Церкви як союзу вільних людей мала доволі глибокий підтекст. Твори тогочасних мислителів, скеровані проти унії, мали на меті не стільки доведення "істинності" православного обряду, як із позицій реформаційного світогляду закликали до збереження культурної вікової самобутності українського народу, його звичаєвого права, застерігали українців від релігійної, а згодом і повної асиміляції. Критикуючи католицькі догмати та обряди, полемісти виступали проти суспільно-політичних ідей унії. Проте варто зауважити, що полемісти так само гостро критикували й православну церкву, висвітлюючи користолюбство та невігластво окремих її представників. Як слушно зауважує М. Зайцев, полемічна література поберестейського періоду була феноменом зіткнення двох світоглядних течій. Кожна зі сторін мала свій погляд на майбутнє Руської церкви: греко-католики – відновити церковну єдність, а також прилучити руську культуру до надбань Західної Європи; проповідники православної віри розвинути тісні взаємини з новоутвореним Московським патріархатом [13, с. 103].

Висновки. Отже, українські мислителі підійшли до розуміння соціальної рівності як необхідної складової демократичного суспільства, у якому кожна особа є цінністю. Тому і соціальна рівність як правова категорія є критерієм та принципом правової держави, системи права

та громадянського суспільства. Аксіологічний статус соціальної рівності підкреслює необхідність наявності такої держави та правової системи, яка б не лише проголошувала, а й реально забезпечувала онтологічні складові рівності, тобто рівний обсяг прав та можливостей для кожної особи.

1. Андрусяк І. П. Правові механізми забезпечення гендерної рівності в Україні І. П. Андрусяк // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. – 2014. – № 807. – С. 197–201. 2. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: підручник / Г. І. Волинка, В. І. Гусев, І. В. Огородник, Ю. О. Федів; за ред. Г. І. Волинки. – К.: Вища шк., 1999. – 624 с. 3. Гізель І. Мир з Богом чоловіку / І. Гізель. – К., 1669. – 567 с. 4. Дашковська О. Р. Принцип гендерної рівності: поняття, витоки і роль на сучасному етапі розвитку суспільства О. Р. Дашковська // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 20–23. 5. Історія філософії України: підручник / М. Ф. Тарасенко і ін. – К.: Либідь, 1994. – 416 с. 6. Кацуба М. Становлення ренесансного світогляду в українській духовній культурі / М. Кацуба // Вісник Львівського університету : зб. наук. праць: Серія: Філософські науки. 1999. – 1999. – Вип. 1. – С. 124–129. 7. Левкул В. В. Морально-етичний та правовий зміст категорії "рівність" [Електронний ресурс] // Мультиверсум. Філософський альманах: [збірник наукових праць] / гол. ред. В. В. Лях. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – Вип. 39. – С. 116–130. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_39/Levku1.htm 8. Матковська О. В. Львівське братство: культура і традиції. Кінець XVI – перша половина XVII ст. / Вступ. Слово І. В. Паславського; Худож. оформл. Л. В. Прийм. / О. В. Матковська – Львів: Каменяр, 1996. – 71 с. 9. Нічик В. М. Від Вишньовського до Сковороди: з історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст. / В. М. Нічик – К.: Наук. думка. – 141 с. 10. Нічик В. М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій; відп. ред. В. С. Горський; АН УРСР. Ін-т філософії. – К.: Наук. думка, 1990. – 384 с. 11. Огородник І. Історія філософської думки в Україні: курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с. Електронний ресурс. – [Режим доступу]: http://pidruchniki.ws/00000000/filosofiya/istoriya_filosofskoyi_dumki_v_ukrayini_-_ogorodnik_iv. 12. Проблеми правосвідомості особи: навч. посіб. / С. С. Сливка, О. В. Гришук, Т. З. Гарасимів [та ін.] / за ред. О. М. Балинської. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 508 с. 13. Ткачук Р. Полеміка Мелетія Смотрицького із Іпатієм Потієм у контексті суспільно-культурних обставин кінця XVI – початку XVII століть // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філософія". – Острог, 2008. – Вип. 4. – С. 95–104. 14. Худояр Л. В. Поняття правової рівності в українській політико-правовій думці XVI–XVIII ст. Л. В. Худояр // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 85–89.